

УДК 338.24:338.48(447)

Шелеметьєва Т.В.
кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного туризму
Запорізького національного технічного університету

ОСОБЛИВОСТІ ТА ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

FEATURES AND PROBLEMS OF STATE REGULATION OF DEVELOPMENT OF TOURISM IN UKRAINE

АНОТАЦІЯ

У статті досліджено особливості державного регулювання розвитку туризму в Україні. Визначено необхідність державного регулювання туристичної галузі. Розглянуто визначення поняття «державне регулювання туристичної галузі». Проаналізовано роль органів державної влади та нормативно-правову базу, що забезпечує функціонування національного ринку туристичних послуг. Виявлено проблеми державного регулювання туристичної діяльності та шляхи їх вирішення.

Ключові слова: розвиток туризму, державне регулювання, особливості, моделі, проблеми, завдання, державний механізм.

АННОТАЦИЯ

В статье исследованы особенности государственного регулирования развития туризма в Украине. Определена необходимость государственного регулирования туристической отрасли. Рассмотрены определения понятия «государственное регулирование туристической отрасли». Проанализированы роль органов государственной власти и нормативно-правовая база, обеспечивающая функционирование национального рынка туристических услуг. Выявлены проблемы государственного регулирования туристической деятельности и пути их решения.

Ключевые слова: развитие туризма, государственное регулирование, особенности, модели, проблемы, задачи, государственный механизм.

ANNOTATION

The article deals with the features of state regulation of tourism development in Ukraine. The necessity of state regulation of the tourism industry is determined. The definitions of the concept "state regulation of the tourism industry" are considered. The role of state authorities and the regulatory and legal framework ensuring the functioning of the national market of tourist services are analyzed. The problems of state regulation of tourism activity and ways of their solution are revealed.

Keywords: development of tourism, state regulation, features, models, problems, tasks, state machinery.

Постановка проблеми. Проблеми розвитку туризму в Україні та кризові явища сучасного періоду зумовлюють необхідність підвищення ефективного рівня державного регулювання. Саме в цих умовах державним інституціям потребується проведення виваженої, ефективної державної політики з використанням таких форм та методів регулювання, які нададуть допомогу суб'єктам господарювання у галузі протистояння кризовим тенденціям із-зовні, з одного боку, а з іншого боку, реалізувати всі функції менеджменту для вдосконалення роботи кожного туристичного підприємства, організації, установи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження ролі державної влади в регулю-

ванні розвитку туристичної галузі є об'єктом дослідження багатьох вітчизняних вчених. Особливості державного регулювання розвитку туризму, розробка та обґрунтування напрямів його вдосконалення, а також функціонування туристичного ринку знайшли своє відображення в працях вітчизняних вчених, таких як, зокрема, Ю. Алексєєва, І. Антоненко, В. Биркович, В. Герасименко, Г. Горіна, В. Гостюк, Є. Козловський, М. Мальська, В. Монастирський, О. Музиченко-Козловська, С. Мулярчук, П. Пуцентейло, В. Савченко, А. Сірик, І. Школа.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Туристична галузь в Україні розвивається під впливом низки політичних та економічних чинників, які обумовлені трансформаційними процесами, які протікають в країні. З одного боку, вони сприяли активному розвитку українського туристичного ринку та швидкому зростанню частки виїзного туризму, з іншого боку, економічна криза негативно вплинула на формування туристичної галузі та її інфраструктури, відсутня впевненість у повноцінній реалізації стратегічних планів в туристичній сфері. Створення розвинутої туристичної галузі є одним з ефективних напрямів структурної перебудови економіки України, оскільки успішний розвиток туризму впливатиме на такі ключові сектори економіки, як транспорт, зв'язок, торгівля, будівництво, сільське господарство, виробництво товарів та послуг. Тому необхідність державного регулювання туристичної галузі не викликає сумнівів. Незважаючи на наявність досить великої кількості наукових досліджень, сфера державного регулювання досі не є досить ефективною. На нашу думку, необхідно приділити більше уваги розробці ефективних, дієвих механізмів державного регулювання, які б відповідали умовам розвитку національної економіки та враховували досвід країн з розвинутою туристичною галуззю.

Мета статті полягає у дослідженні особливостей державного регулювання розвитку туризму в Україні, а також визначенні його необхідності та виявленні проблем.

Виклад основного матеріалу дослідження. Згідно з оцінками міжнародної консалтингової

компанії “McKinsey & Company” для забезпечення стійкого росту ВВП на фоні багатьох проблем, які стоять перед Україною, перш за все необхідно розвивати ті галузі економіки, які мають значний потенціал росту. Однією з таких галузей є туристична. Для цього необхідно створити сприятливі умови для ведення бізнесу, стимулювання конкуренції, залучення інвестицій та впровадження передового зарубіжного досвіду, усунення адміністративних бар'єрів, підвищення мобільності трудових ресурсів, розвитку співробітництва держави та бізнесу [1].

Згідно з позицією Всесвітньої туристичної організації, на сучасному етапі розвитку туризму тільки держава й уряд відіграють першорядну, якщо не єдину, роль, а всі інші учасники лише долучаються. З огляду на місце і роль туризму у світовій економіці Кабінет Міністрів України видав Розпорядження «Про схвалення Стратегії розвитку туризму та курортів України на період до 2026 року» від 16 березня 2017 року № 168-р. з метою створення умов для забезпечення прискореного розвитку сфери туризму і курортів, перетворення її на високоефективну, інтегровану у світовий ринок галузь.

Запровадження Стратегії передбачається, зокрема, за такими напрямками:

- гарантування безпеки туристів, а також захист їхніх законних прав та інтересів;
- імплементація законодавства ЄС у сферу туризму;
- забезпечення комплексного розвитку територій, зокрема створення сприятливих умов для залучення інвестицій у розбудову туристичної інфраструктури;
- удосконалення системи професійної підготовки фахівців сфери туризму;
- формування та просування позитивного іміджу України як країни, привабливої для туризму [2].

Проблематика державного регулювання туристичної галузі полягає у визначенні основних тенденцій розвитку туризму та впровадженні відповідних кроків інтеграції України в міжнародний ринок туристичних послуг з урахуванням її реальних можливостей. Крім того, необхідно обумовити повноваження та участь держави в регулюванні туристичного ринку, оскільки саме вона формує основні умови функціонування суб'єктів туристичної діяльності як на національному, так і на міжнародному ринках [3, с. 115].

Ефективне державне регулювання розвитку туризму в Україні потребує наукового та методичного забезпечення. Перед тим як розглянути особливості державного регулювання розвитку туристичної сфери в Україні, слід звернутися до визначення поняття «державне регулювання туристичної галузі».

В науці з державного управління державне регулювання визначається як один з його методів, а саме економічний метод державного управління, який є системою типових заходів

законодавчого і контрольного характеру, що здійснюються відповідними державними органами та громадськими організаціями з метою стабілізації та пристосування наявної соціально-економічної системи до постійно змінюваних умов [4, с. 47].

У правовій науці державне регулювання трактується як вжиття державою комплексних заходів (організаційних, правових, економічних тощо) у сфері соціальних, економічних, політичних, духовних та інших процесів з метою їх упорядкування, встановлення загальних правил і норм суспільної поведінки, а також запобігання негативним явищам у суспільстві [5, с. 118].

Термін «регулювати» (лат. “regulo”) означає «правило, впорядкування», а термін «регулювання» (лат. “regulare”) означає «підпорядковувати певному порядку». Отже, регулювання означає встановлення певного порядку, правил, необхідних для роботи, взаємодію частин єдиного механізму, визначеної цілісності [6, с. 63].

У цьому контексті погоджуємося з визначенням поняття «державне регулювання туристичної галузі», яке пропонує Ю.В. Алексеєва [7]: «сукупність форм і методів цілеспрямованого впливу органів державної влади на розвиток туристичної галузі, створення ними умов для ефективної співпраці органів державної влади, місцевого самоврядування та приватного сектору щодо розвитку туризму через різні механізми державного регулювання, зокрема адміністративні, організаційні, економічні, правові, екологічні. Проте з урахуванням визначення поняття «механізм державного регулювання», яке надає М.Х. Корецький: «система засобів, методів, стимулів, за допомогою яких держава регулює економічні процеси, забезпечує реалізацію соціально-економічних функцій» [8, с. 16], вважаємо, що визначення, яке надає Ю.В. Алексеєва, більше підходить до поняття «механізм державного регулювання туристичної галузі».

Державне регулювання розвитку туризму здійснюється з метою:

- забезпечення прав громадян на відпочинок, відновлення та зміцнення здоров'я, безпечне для життя і здоров'я довкілля, задоволення духовних потреб та інших прав;
- захисту прав і законних інтересів туристів і суб'єктів туристичного бізнесу;
- відновлення та збереження цілісності туристичних ресурсів України, їх раціонального використання та охорони під час планування та забудови територій, на яких розташовано об'єкти туристичних відвідувань;
- створення сприятливих умов для вдосконалення та розвитку індустрії туризму, підтримки пріоритетних напрямів туристичної діяльності [9, с. 159].

Різні українські та іноземні експерти пояснюють туристичну реальність у нашій країні по-різному. Здебільшого ж причиною такого

становища вони вважають недосконалість нормативно-правової бази [10, с. 249].

Законодавча основа державного регулювання туристичної діяльності в Україні складається з Конституції України, Закону України «Про туризм» від 15 вересня 1995 року № 324/95-ВР [11] та Закону України «Про курорти» від 5 жовтня 2000 року № 2026-III [12]. Цими Законами визначаються базові правові, організаційні, економічні та соціальні засади розвитку туризму та курортів.

Закон України «Про туризм» визначає загальні правові, організаційні та соціально-економічні засади реалізації державної політики України в галузі туризму та спрямований на забезпечення закріплених Конституцією України прав громадян на відпочинок, свободу пересування, охорону здоров'я, безпеку для життя і здоров'я довкілля, задоволення духовних потреб та інших прав під час здійснення туристичних подорожей. Він встановлює засади національного використання туристичних ресурсів та регулює відносини, пов'язані з організацією і здійсненням туризму на території України [11]. Закон України «Про курорти» визначає правові, організаційні, економічні та соціальні засади розвитку курортів в Україні та спрямований на забезпечення використання з метою лікування та оздоровлення людей природних лікувальних ресурсів, природних територій курортів, які є надбанням народу України, та їх охорони [12].

Основу нормативно-правового забезпечення функціонування національного ринку туристичних послуг, регулювання та управління розвитку туризму в Україні складають закони України, укази Президента, накази Міністерства економічного розвитку і торгівлі, акти Кабінету Міністрів України, галузеві стандарти, міжнародні акти та інші нормативно-правові акти, які у своїй сукупності створюють умови для ефективної співпраці органів державної влади, органів місцевого самоврядування, місцевих органів, що здійснюють регулювання в галузі туризму та приватного сектору, а також розвитку туристичного бізнесу держави.

Для формування дієвих механізмів державного регулювання розвитку туризму в Україні слід проаналізувати регулювання цього ринку в інших країнах світу. Світовий досвід дає кілька типів моделей участі держави в організації та регулюванні розвитку туристичної діяльності. Як зазначають В.І. Биркович [9, с. 158], М.П. Мальська [3], І.Я. Антоненко [13] та В.І. Гостюк [14], і ми з цим погоджуємося, для України, що вибрала європейський вектор розвитку, слід запровадити модель управління, притаманну таким розвинутих європейським державам, як Франція, Іспанія, Великобританія, Італія. Сутність такої моделі полягає в тому, що питання розвитку туристичної діяльності в країні вирішуються на рівні відповідного галузевого підрозділу певного багатогалузевого міністерства.

При цьому підрозділ такого міністерства, що відповідає за розвиток туризму в країні, здійснює свою діяльність у двох напрямках, а саме вирішує або регламентує загальні питання державного регулювання (розробка нормативно-правової бази, координація діяльності регіональної представницької та виконавчої влади, міжнародне співробітництво на міждержавному рівні, збір та обробка статистичної інформації тощо) та спрямовує й координує маркетингову діяльність (участь у виставках і міжнародних об'єднаннях у туристичній сфері, управління туристичними представництвами своєї країни за кордоном тощо).

Сьогодні в Україні нема окремого міністерства, яке б відповідало за туристичну індустрію. Згідно з даними Всесвітньої туристичної організації (UNWTO) у більш ніж 80 країн світу туризм віднесено до компетенції міністерств і відомств економічного блоку, у решті – до міністерств і відомств соціального блоку (міністерства культури, екології, освіти, інформації, археології) [15, с. 20].

Лише в окремих країнах сфера туризму віднесена до транспорту чи інфраструктури (в Ірландії – міністерства транспорту та туризму і спорту, в Японії – міністерства землі, інфраструктури, транспорту і туризму) [9, с. 250]. В цей список увійшла і Україна. Протягом останніх кількох десятиліть в Україні не створено єдиного органу, який би поступово формував законодавчу основу для розвитку туризму. З 80-х років ХХ ст. центральними виконавчими органами в галузі туризму в Україні були такі: до 1988 року – Головне управління Української РСР з іноземного туризму; у 1989–1993 роки центральної державної структури не було.

З 1993 по 1999 роки ним був Державний комітет України з туризму (підпорядкований Кабінету Міністрів України). Ним виведено з тіньового сектору діяльність туристичних підприємств, розширено асортимент та підвищено якість туристичних послуг. Україна в 1997 році стала Дійсним членом Всесвітньої туристичної організації. В період 1999–2001 років центральним виконавчим органом з туризму був Державний комітет молодіжної політики, спорту та туризму. Молодіжна та фізкультурно-спортивна сфери відсунули туристичну сферу на третій план. Сумарні показники туристичної галузі тоді були найгіршими за всі роки незалежності. З 2001 по 2002 роки функціонував Державний департамент туризму, який проіснував лише півроку, протягом яких нічого визначного для туристичної сфери не було зроблено. Наступним центральним виконавчим органом з туризму (2002–2005 роки) була Державна туристична адміністрація, за існування якої відбулися зміни в національному законодавстві щодо регулювання інвестиційної діяльності, функціонування туристичних підприємств та організацій, готельного бізнесу. Адміністрацією розроблено нормативну базу для інвентаризації

ресурсів туристично-рекреаційної сфери та розвитку сільського туризму, розбудовано договірно-правову базу двостороннього співробітництва з країнами ЄС (Європейського Союзу), ухвалено нову редакцію Закону України «Про туризм» (2003 рік), розроблено Державну програму розвитку туризму на 2002–2010 роки та Програму розбудови туристичної інфраструктури за напрямками національної мережі міжнародних транспортних коридорів та основних транспортних магістралей у 2004–2010 роках.

З 2006 по 2010 роки центральним органом управління галуззю стає Міністерство культури і туризму з Державною службою туризму та курортів. Нею здійснюється адаптація законодавства України до відповідних Директив Європейського Союзу.

Внаслідок реорганізації центральних та урядових органів державної влади України (відповідно до Указів Президента від 9 грудня 2010 року № 1085/2010 та від 6 квітня 2011 року № 370/2011, Постанови КМУ від 28 березня 2011 року № 346) у грудні 2010 року створюється Міністерство інфраструктури України з функціями з реалізації державної політики у сфері туризму. Як і раніше, основною функцією міністерства є управління транспортом і зв'язком, а Державне агентство з туризму та курортів приєднується до нього [9, с. 251].

У 2014 році Державне агентство України з туризму і курортів було ліквідовано, а його функції покладені на Міністерство інфраструктури України та Міністерство економічного розвитку і торгівлі України, що стало причиною багаторазової трансформації центрального органу виконавчої влади у сфері туризму [16, с. 100]. Отже, центральний виконавчий орган у туризмі не є постійним, а часті реорганізації не сприяють розвитку галузі.

Сьогодні органом, який здійснює управління у сфері туризму, виступає Департамент туризму та курортів, який є самостійним структурним підрозділом апарату Міністерства економічного розвитку і торгівлі України [17]. При цьому контроль за ринком туристичних послуг покладено на Мінекономрозвитку.

Основними завданнями Департаменту туризму та курортів, визначеними в Наказі Міністерства економічного розвитку і торгівлі України «Про затвердження Положення про департамент туризму та курортів» від 22 липня 2016 року № 1202, є розроблення пропозицій щодо формування та реалізації державної політики у сфері туризму та курортів; реалізація пріоритетних напрямів державної політики у сфері туризму; забезпечення розроблення та виконання програм розвитку туризму та курортів; участь у представленні країни в міжнародних туристичних організаціях і міжнародних заходах з туризму; організація обліку туристичних ресурсів України; участь у створенні та веденні Державного кадастру природних лікувальних ресурсів, природних територій курортів; забезпе-

чення ліцензування туроператорської діяльності відповідно до законодавства; участь у здійсненні стандартизації туристичних послуг та об'єктів туристичної інфраструктури; участь у здійсненні комплексного аналізу та прогнозування розвитку сфери туризму та курортів тощо [18].

Українська модель державного регулювання ринку туристичних послуг дуже наближена до британської, адже формуванням та реалізацією політики у сфері туризму займається департамент туризму та курортів, а наглядові функції покладено на Мінекономрозвитку. При цьому не можна ототожнювати «формування та реалізацію політики у сфері туризму» з «просуванням туристичного продукту». Це різні категорії, які передбачають застосування неоднакових інструментів. Просування туристичного продукту передбачає результат у вигляді забезпечення стійкого платоспроможного попиту на національні туристичні послуги та клієнтської лояльності. Формування та реалізація політики у сфері туризму має на меті створення певних сприятливих передумов для функціонування ринку туристичних послуг [16, с. 102].

Розглянувши особливості та визначивши проблеми державного регулювання розвитку туризму в Україні, можемо запропонувати такі концептуальні завдання державного регулювання на сучасному етапі розвитку ринку туристичних послуг:

- гармонізація вітчизняного законодавства згідно зі стандартами Європейського Союзу;
- приведення до відповідності чинної нормативно-правової бази потреб і тенденцій розвитку туристичної галузі;
- визначення окремої організації, яка буде займатися просуванням українського туристичного продукту на міжнародному ринку;
- прийняття окремих нормативно-правових актів, які регламентуватимуть діяльність окремих видів туризму, зокрема таких, як соціальний, сільський, гірський, релігійний, мисливський;
- запровадження спеціального інвестиційного режиму для сприяння будівництву і реконструкції готелів та інших об'єктів туристичної інфраструктури, що спонукатиме іноземних та вітчизняних інвесторів вкладати кошти в туристичну індустрію;
- запровадження практики прямого фінансування з державного та місцевих бюджетів заходів щодо розвитку туристичної інфраструктури;
- надання державних позик на відновлення культурних пам'яток та започаткування туристичної діяльності;
- створення єдиної туристичної інформаційно-аналітичної бази, яка б містила інформацію про історико-культурні об'єкти, туристичні дестинації, туроператорів, туристичні агентства, готелі, ресторани, перевізників тощо.

Висновки. Необхідність державного регулювання розвитку туризму не викликає сумнівів. Стабільний розвиток туризму можливий на

умовах співробітництва держави та бізнесу. Це необхідно для розробки та реалізації програм, які будуть урахувати специфіку туристичної галузі. З урахуванням сучасних реалій в Україні необхідно створити оптимальні, раціональні та вигідні для розвитку туристичного бізнесу нормативно-правові акти, постанови та закони. Державне регулювання туристичної сфери має спрямовуватись не лише на досягнення позитивного ефекту від реалізації функцій туризму та усунення можливих загроз для галузі, але й на оцінку рівня впливу відповідних чинників зовнішнього середовища, які в сукупності повинні створювати умови, сприятливі для подальшого розвитку туризму в Україні. Проблеми розвитку ринку туристичних послуг потребують посилення уваги з боку уряду щодо їх вирішення. Незважаючи на те, що як ринок сфера туристичних послуг має бути здатною до саморегулювання, нині для неї необхідне пряме та опосередковане державне втручання. Сьогодні способи та методи впливу, які використовуються для регулювання туристичної сфери, далеко не завжди виявляються адекватними сучасним умовам. Тому необхідно змінювати ситуацію на краще за допомогою вдосконалення системи та механізмів її державного регулювання з урахуванням досвіду країн, в яких державна політика щодо туризму є успішною і спрямована на забезпечення високого рівня конкурентоспроможності національного туристичного продукту.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

- Мулярчук С., Швороб Г. Основні тенденції державного регулювання туризму в Україні. URL: <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/180>.
- Кабмін схвалив Стратегію розвитку туризму та курортів до 2026 року. URL: <https://www.rbc.ua/ukr/news/kabmin-odobril-strategiyu-gazvitiya-turizma-1489798346.html>.
- Мальська М., Антонюк Н. Напрями удосконалення державного регулювання розвитку туристичних послуг. Географія та туризм. 2010. Вип. 9. С. 114–119.
- Малиновський В. Словник термінів і понять з державного управління. Київ: Атіка, 2005. 240 с.
- Нагребельний В., Оніщук М. Державне регулювання. Юридична енциклопедія: в 6 т. / ред. Ю. Шемшученко. Київ: Укр. енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1999. Т. 2: Д–Й. С. 118–119.
- Саух І. Державне регулювання розвитку туризму: сутність поняття та проблеми визначення. Актуальні проблеми економіки. 2014. № 4. С. 59–66.
- Алексєєва Ю. Державне регулювання розвитку туристичної галузі України в контексті досвіду Франції: дис. ... канд. наук з державного управління: спец. 25.00.02 «Механізми державного управління»; Одеський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентові України. Одеса, 2005. 223 с.
- Корецький М. Державне регулювання аграрної сфери у ринковій економіці: монографія. Київ: УАДУ, 2002. 260 с.
- Биркович В. Удосконалення державного регулювання розвитку туризму на регіональному рівні. Стратегічні пріоритети. 2007. № 4 (5). С. 157–163.
- Монастирський В. Державне регулювання туристичної діяльності в Україні. Вісник Львівського університету. Серія географічна. 2013. Вип. 43. Ч. 2. С. 249–254.
- Про туризм: Закон України від 15 вересня 1995 року № 324/95-ВР. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/324/95-%D0%B2%D1%80/page>.
- Про курорти: Закон України від 5 жовтня 2000 року № 2026-III. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2026-14>.
- Антоненко І. Державне регулювання просування туристичного продукту: міжнародний та вітчизняний досвід. Інвестиції: практика та досвід. 2013. № 21. С. 17–22.
- Гостюк В. Сучасні моделі державного регулювання туристичної діяльності: міжнародна практика. Юридичний вісник. 2015. № 2 (35). С. 105–108.
- Герасименко В., Галасюк С. Управління національним туризмом у контексті міжнародного досвіду. Вісник ДІТБ. Серія: Економіка, організація і управління підприємствами (в туристичній сфері). 2008. № 12. С. 19–24.
- Сірик А. Державне регулювання ринку туристичних послуг України. Економічний вісник Донбасу. 2017. № 2 (48). С. 100–104.
- Положення про департамент туризму та курортів: Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 22 липня 2016 року № 1202. URL: <http://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=f986105f-102a-47f7-b5f0-fefebb9c20a3&tag=PolozhenniaProUpravlinnia>.
- Про затвердження Положення про департамент туризму та курортів: Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 22 липня 2016 року № 1202. URL: <http://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=f986105f-102a-47f7-b5f0-fefebb9c20a3&tag=PolozhenniaProUpravlinnia>.
- Савченко В., Стойко С. Роль держави у розвитку туристичної індустрії України. Науковий вісник ЧДІЕУ. 2013. № 1 (17). С. 9–15.
- Музиченко-Козловська О. Економічне оцінювання туристичної привабливості території: монографія. Львів: Новий Світ-2000, 2012. 176 с.
- Пучентейло П. Економіка і організація туристично-готельного підприємництва: навчальний посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2007. 344 с.
- Козловський Є. Правове регулювання туристичної діяльності: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2015. 272 с.
- Школа І. Менеджмент туристичної індустрії: навчальний посібник / за ред. І. Школи. Чернівці: ЧТЕІ КНТЕУ, 2003. 662 с.